

10. Толерантність: теорія і практика: Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги) / Центр релігійної інформації і свободи Української асоціації релігієзнавців; Міжнародний фонд "Відродження"; Українська асоціація релігійної свободи; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; Університет Брігам Янга; Інститут вивчення відносин церкви і держави ім. Дж. М. Доусона Байлор університету / А. М. Колодний (наук. ред.), М. Ю. Бабій (упоряд., авт. передмови). – К., 2004. – 125 с.
11. Фарукшин М. Х. От культуры конфронтации к культуре диалога / М. Х. Фарукшин, А. Н. Юртаев // Политические исследования. – 1992. – № 3. – С. 148-153.

**Ломжець Ю. В., Національний університет
кораблебудування імені адмірала Макарова**

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА СУЧАСНОЇ ФОРМИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В даній статтє провoдиться анализ организационных структурных элементов форм парламентской культуры. Дается понятие парламентской культуры, изучается ее природа и содержание. Парламентская культура рассматривается як внутренне измерение политики – как система взглядов, убеждений, ценностей в сознании и поведении граждан.

In given article analysis of organizing structured element forms of the parliamentary culture is conducted. It is given notion of the parliamentary culture, its nature and contents are studied. Parliamentary culture is considered as intrinsically measurement of politics – as system of glance, beliefs, valuables in consciousness and behaviour of the people.

Останні десятиріччя в нашому суспільстві відбуваються корінні зміни політичних, економічних і соціальних відносин, йде процес зміни соціально-політичної культури. Найважливішими каталізаторами новаторського потенціалу, є нові представницькі органи влади. Звісно, суспільство очікувало більшого й сподівалося на більш швидкі зміни та й не могло передбачати тих втрат, від яких сьогодні страждає більша його частина, проте слід відзначити, що в переважній більшості суспільних рухів парламентська демократія поки що не має альтернативи в сучасному світі. Не випадково слово парламентаризм стало синонімом слова демократія.

Звісно, розвиток парламентської демократії в Україні й досі супроводжується великими труднощами однією з причин яких є той факт,

що й досі не сформовано парламентських традицій, не сформовано культуру парламентської демократії. Саме цим можна пояснити завищені очікування у суспільстві відносно народних депутатів і стрімке падіння авторитету депутатського корпусу сьогодні. Це пояснюється по-перше, тим, що існує протиріччя між рівнем очікуваннями з боку суспільства та низькою ефективністю діяльності представницьких зборів; і по-друге, існує невідповідність діяльності самих представницьких зборів завданням, які стоять перед суспільством; і по-третє, існує не-ефективність внутрішньої організаційної діяльності представницьких зборів. Все це є проблеми, які відносяться до рівня парламентської культури. Тому, ця проблема є дуже актуальною сьогодні.

Ідея парламентаризму сягає своїми витокami давніх часів, найпростіших форм представницького правління. Предтечами представницького правління у Київській державі були віче, боярська рада, феодалні з'їзди, які багато в чому були подібними до відповідних аналогів допарламентських інституцій країн Європи. Впродовж XI-XII ст. на теренах Європи парламенти розвиваються як органи народного представництва; у ряді країн відбувається їх поступове перетворення із суддівських органів на органи законодавчої влади. У XVIII-XIX ст. утвердженню парламентського суверенітету сприяють такі фактори, як політична соціалізація особи і розвиток партійних систем, вдосконалення виборчої системи, поступове функціональне розмежування вищих органів державної влади і оптимізація відносин між ними. Щодо України, то значною віхою у розвитку ідей парламентаризму стало зростання політичної і правової свідомості під час визвольної боротьби 1648-1654 рр. і Гетьмачини (XVII - XVIII ст.), що знайшло яскраве відображення в актах конституційного характеру: Переяславській угоді та інших українсько-московських договорах, "Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького" П. Орлика [3, с. 56]. Все це звичайно залишило свій відбиток на процесі формування парламентської культури в Україні.

Як правило, той або інший вид культури рідко зустрічається в чистому вигляді, крім того в різних підрозділах організації можуть існувати свої субкультури. Однак у більшості організації одна з типових культур завжди домінує. Дуже складно проводити зміни в організації, якщо вони суперечать сформованій в ній культурі. Будь-яка організація являє собою в певному змісті організм, який бажає вижити. Тому зміни сприймаються організацією як погроза її стабільному існуванню, і відповідно, ця організація намагається їх відхилити. Але, при цьому, організація, яка не здатна змінюватися відповідно до змін

навколишнього середовища, з часом деградує та гине, так само як це відбувається й з іншими живими організмами. Тому для будь-якої організації, важливо знати – яка культура відповідає її діяльності, які культурні протиріччя в ній існують, в якому напрямку потрібно розвивати її організаційну культуру.

Загалом, визначення парламентської культури розглядається в широкому та вузькому розумінні. В широкому розумінні, це частина політичної культури суспільства, тобто це ставлення суспільства в цілому до політики, що знаходить своє втілення в таких актах як, наприклад, вибори, референдуми, заснування та участь у громадських організаціях, тощо. Тобто мова в цьому випадку йде про систему поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій особистості, групи або суспільства в цілому на політику. У цьому випадку практика підтверджує відоме спостереження, що демократія залежить не тільки від структур і інститутів, вона ґрунтується на цінностях. Визнання цього факту співвідноситься з тим, що навіть однакові за структурою парламенти в різних країнах будуть діяти по-різному. До такого висновку прийшов французький психолог Г. Лебон, порівнюючи політичні режими США та країн Латинської Америки, які копіювали американську політичну систему. Те, що Латинська Америка не досягла північноамериканського процвітання та рівня демократії, не в останню чергу пов'язано саме з політичною культурою [5].

У вузькому розумінні парламентська культура – це безпосередньо поведінка депутатів під час парламентських засідань, спілкування з засобами масової інформації, звернення до громадян та все інше, що стосується публічної поведінки депутата, тобто це публічна поведінка депутатів у парламенті, регламентована та врегульована парламентським регламентом, традиціями поведінки в законодавчому органі, комісіїю з парламентської етики, якщо така передбачена регламентом.

На думку В. Звіркової, сукупність правових норм і кодексів парламентської діяльності, з одного боку, ціннісних орієнтирів і стереотипів моралі, взятих за культурну модель соціуму, – з іншого становить зміст такого поняття як парламентська культура. Як соціальне явище, вона невід'ємна від правової та політичної культури суспільства, які, у свою чергу, є наслідком функціонування й розвитку суспільно-політичної системи даного соціуму. Натомість морально-етичний бік культури визначається дещо іншими, більш глибинними процесами й детермінаціями. В. Звірковська робить висновок, що парламентська культура – це підсистема політичної, правової та моральної культури

соціуму, рівень якої детермінований умовами соціально-економічного розвитку, а тому може виступати як у вигляді консолідуючого, так і конфронтуючого чинника політичної сфери суспільства й держави. На її думку, політичні, правові та морально-етичні аспекти парламентської культури перебувають у тісній взаємодії, але характер їх впливу на мотиви й поведінку депутата є різним. Домінування політично конфронтуючих ідей і принципів над правовими й етичними нормами та цінностями – причина неадекватної поведінки депутата щодо його статусу, функцій і повноважень [4, с. 120].

Парламентська культура, як і будь-яка інша культура, формується протягом тривалого часу, і взагалі є процесом перманентним. Складаються неписані традиції, видаються нормативні акти. В окремих державах існують етичні кодекси державних службовців, спеціальні комітети з питань етики, служба парламентських приставів тощо. Країни з розвинутою демократією до цього питання відносяться дуже серйозно, адже парламент – це свого роду еліта політичного життя держави. Дивлячись на те, як він працює, складається образ політичного життя держави на міжнародній арені. Крім того, цей образ впливає і на політичну свідомість населення держави цього парламенту.

Парламентську культуру можна розглядати як внутрішній вимір політики, що має відбиття у свідомості та поведінці громадян. Цей внутрішній вимір і знаходить висвітлення у відношенні до парламенту. Починається все з відношення до виборів. Чим менше громадян, що усвідомлено беруть участь у виборах, тим нижчим є рівень парламентської культури. Наприклад, якщо голосують лише 30-40 % потенційних виборців від кількості громадян, що мають право голосу, то можна зробити висновок про те, що лише мала частина населення (оскільки залишаються ще особи, що не досягли виборчого віку) приймає рішення за свою країну. І це не від відсутності можливостей участі, а від відсутності інтересу. З іншого боку, не можна зробити висновок про пряму залежність високого відсотку участі громадян у виборчій кампанії та високому рівні парламентської політичної культури.

Слід зазначити, що парламентська культура не виникає автоматично. Увесь політичний устрій повинен свідчити про те, що парламент – це виразник найвищого рівня влади, влади, що йде від народу. Парламентська культура припускає в широкому змісті слова не тільки наявність базових соціальних, економічних, правових і політичних знань у народних обранців, але й стабільний рівень елементарних знань в окремих галузях життя і про місце парламенту в їхньому

регулюванні. Без взаємовпливу цих умов парламент перетворюється в орган, що реєструє законодавчі ініціативи, підготовлені виконавчою владою або групами економічних інтересів.

Можна виділити дві головні складові парламентської культури. Це внутрішня (організаційна) культура самого парламенту як установи та суспільна культура – зовнішня, стосовно самого парламенту, тобто культура середовища, в якому представницькі збори існують. Зовнішня культура парламентаризму залежить від сформованих традицій суспільства, його цінностей, спадщини національної історії. Загалом, поняття організаційної культури включає сформовані в організаціях традиції, формалізовані й неписані норми та правила поведінки, цінності організації і її цілі. Сформована культура визначає не тільки відносини всередині організації й, тим самим, такі істотні характеристики організації, як адаптивність і схильність до здійснення нововведень, її стратегічні пріоритети, але і її відносини зі споживачами, її імідж в очах суспільної думки, які в сучасних умовах є неодмінними факторами успіху.

Тобто, організаційна культура – це все те, що перетворює простий набір елементів – працівників, керівників, фінансові й виробничі ресурси в цілісну систему. Найбільш істотний вплив на культуру організації здійснює система розподілу влади, повноважень і відповідальності. Залежно від того які сили діють в організації, формується й розвивається певна ідеологія відносин між складовими частинами та членами організації і відповідно до цих відносин – організаційна культура.

Для парламентської культури важливою є така складова як культура влади. Це організаційна культура, в якій є єдиний чітко виділений центр прийняття рішень. Вона характерна для організацій, які управляються харизматичними лідерами. Як правило, це одна особа, хоча можуть бути особливо довірені наближені. Такі форми організації є досить вразливими. Культура влади опирається в основному на силу особистості, або на силу положення формального лідера. Ця культура стає вкрай нестійкою, коли в лідера виникають проблеми.

Другу культуру можна назвати функціонально-рольовою. Вона ґрунтується на домінуванні сили положення та сили розпорядження ресурсами. У строгій відповідності з рівнем делегуються повноваження приймати рішення та право розпоряджатися тими або іншими ресурсами в певному обсязі. Ресурси виділяються (відповідно й право ними розпоряджатися) для виконання якої-небудь функції. Функціям і повноваженням відповідають певні ролі їх

носіїв і виконавців. На самому верхньому поверсі здійснюється координація діяльності функціональних ліній.

Наступна типова культура заснована на володінні специфічними знаннями та призначенням організації в рішенні специфічних завдань. В тих випадках коли переважна діяльність організації або підрозділи пов'язана з необхідністю рішення завдань, які здатні вирішити тільки кваліфіковані професіонали, що володіють відповідними знаннями, складається, так звана, культура завдання. Ця культура характерна для проектних організацій, фірм орієнтованих на проектування й випуск нових виробів і продуктів. У культурі завдання застосовуються матричні управлінські структури, використовуються робочі групи, керування по проектах, широко використовуються горизонтальні зв'язки.

Наступний тип культури, який виділяється за характером розподілу влади та повноважень називається культурою особистостей. Ця культура властива організаціям, що складаються з об'єднань індивідуальностей, кожна з яких є незалежною, має свою власну силу особистості та здійснює відповідний вплив. У культурі особистостей окремі персони переслідують власні цілі; власні інтереси та цінності ставлять вище загальних. Влада та вплив, як правило, ґрунтуються на силі особистих якостей, здібностей та талантів. Якщо роль однієї з особистостей починає сильно перевершувати роль інших, то в очах близького оточення може почати формуватися певна харизма. Тоді ця особистість поступово видавлює конкурентів з організації й відбувається перетворення організаційної культури в культуру влади. Культура особистості є конфліктною та нестійкою. Вона рідко зустрічається в явній формі.

В кожній організації присутня неявна політична діяльність, яка проявляється в тому, що постійно відбувається схована боротьба за вплив на осіб, які приймають рішення. В результаті цього впливу утворюється неявна політична структура. Традиції, норми та правила прийняття рішень залежать від домінуючої культури. Наприклад у культурах влади для політичної структури характерні фаворитизм, волюнтаризм, часта зміна схем прийняття рішень.

У парламентських організаціях політичну діяльність і відповідну їй структуру потрібно розглядати як окрему культуру. Це пов'язане з тим, що в них, на відміну від інших організацій, боротьба за вплив на прийняття рішень, звичайно, легалізована у вигляді процедур взаємодії партійних фракцій та коаліцій. Однак не слід змішувати внутрішню організаційну політичну культуру (і відповідну діяльність)

із властиво парламентською політичною діяльністю, хоча, звичайно, не можна й зневажати тим, що це взаємозалежні речі. На мою думку, культурний аспект парламентської політичної діяльності доцільно аналізувати у зв'язку із зовнішньою парламентською культурою.

Окремою проблемою є відповідність організаційної структури й організаційній культурі, оскільки структура буде сприяти або перешкоджати розвитку культури.

Слід зазначити, що сучасне суспільство ускладнилося, соціальні процеси йдуть швидше. Отже, рішення треба приймати в обстановці все більшої непередбачуваності та досить швидко. Про це говорить навіть такий факт, що українські депутати навіть говорити стали швидше. Крім того, сьогодні все більшу владу набувають експерти і парламентарії відчують все більшу залежність від їхньої інтерпретації ситуації в країні й світі. М. Крозьє вивів формулу, відповідно до якої обсяг влади залежить від обсягу невизначеності, і обґрунтував на цій формулі панування бюрократії [6, с. 38]. Отже, парламентарієві, щоб постійно переборювати невизначеність, варто не лише володіти великим обсягом знань, який перевищує обсяг знань бюрократів, але й прогнозувати виникнення нових проблем та невизначеності. В цих умовах зрозуміло, що одного депутатського терміну недостатньо, і виправданим є бажання депутатів йти на наступний термін.

Слід зазначити, що й досі не зникли й колишні критерії парламентської культури. У першу чергу це пов'язане з партійним дизайном. Демократична парламентська культура прагне піти як від однопартійності, коли встановлюється монополія на трактування суспільства й законотворчість, так і від багатопартійності, коли весь спектр діючих у країні партій "організує" у парламенті анархію. Це можна вирішити шляхом визнання статусу системної опозиції та встановленням граничних бар'єрів на виборах. Партії, що не набрали певної кількості голосів, у парламент не проходять. Проте вони відображають спектр думок, наявних у суспільстві, і мають право на існування, за винятком відверто екстремістських, чия діяльність заборонена за законом.

Як відомо, однією з функцій парламенту є інформаційна. Ця функція виникає з непорушного правила, відповідно до якого закон – це опосередковане депутатами волевиявлення народу. Відповідно народ повинен бути інформований, а в ідеальному варіанті має можливість взяти участь в обговоренні тих змін, які викличуть зміни в його долі. Таким чином, не тільки парламент, але й все суспільство є форумом, де відбувається обмін ідеями. Інформаційна функція знаходить своє відбиття й у концепції окремих парламентів. Є так звана концепція

"працюючого парламенту", де основна діяльність падає на комітети (наприклад, американський Конгрес). Іншим різновидом є "парламент, що обговорює" (наприклад, Палата громад британського парламенту). Саме там відбувається публічний обмін думками із проблем, що хвилюють все суспільство або окремі його групи. У такому варіанті є чимало конструктивного, тому що він дозволяє врахувати більш широко, ніж у випадку з окремим комітетом, суспільну думку. Це звично для британського типу політичної культури. Саме в цій країні в XIX ст. у кав'ярнях і клубах проходили публічні обговорення соціально значимих питань. І саме звідти Ю. Хабермас запозичив поняття "публічна сфера", що так глибоко проникнула в науки, які пов'язані з комунікацією [7, с. 212].

Сьогодні нові технічні можливості дозволяють громадянам взяти участь в обговоренні законів. Так, у США проводили експеримент із використанням голосування телеглядачів у режимі онлайн у процесі парламентських дебатів [1, с. 68]. Досить серйозно зарекомендував себе такий інтернет-проект, як "електронний уряд". Будь-яку довідку про діяльність Європарламенту громадяни можуть одержати в мережі інтернет рідною мовою. Нові засоби комунікації використовуються й місцевими парламентами [2, с. 245].

І все-таки природним середовищем парламентського спілкування є усний публічний виступ. Подібна практика повертає до джерел діяльності представницької влади, коли в умовах аудіо-візуального світу, не обтяженого ЗМІ, античний політик зобов'язаний був бути оратором. Як вважає М. Хеттіх, політика існує тільки у вигляді мислення, слова та поведінки [7, с. 35]. Тому зал засідання парламенту для сучасного депутата – це свого роду афінська агора або римський форум. Тут треба говорити, переконувати, сперечатися. Парламентська мова – це особливий жанр. Ораторові в цьому випадку слід не тільки уважно готувати зміст виступу, щоб він був логічним, але й знати, що мова має особливість підсилювати або, навпроти, затьмарювати зміст предмета, що викладається. На Заході депутати беруть курси риторики для того, щоб домогтися успіху в парламентських баталіях.

Важливою також є номінативна функція – політична мова маркірує навколишній світ. Прикладом є радянська топологія: назви вулиць, міст дотепер розмічають пострадянський простір, звично коректуючи нашу свідомість і поведінку. Комунікативна функція пов'язує в єдиний мовний простір мовців і слухаючих. Емоційно-експресивна – несе в собі оцінку та мотивацію.

Потрібно також відзначити особливе значення структур, що забезпечують культуру особистостей для внутрішнього розвитку самого депутатського корпусу, зокрема, депутатської етики, ефективної роботи сесій і засідань, розвитку компетентності й т. п.

Слід сказати, що культура завдання властива структурам парламентського типу, тому що їхня діяльність розбивається на різні завдання, зокрема, такі як прийняття окремих законів. Для підготовки законів і вирішення інших завдань створюються експертні групи, комісії, погоджувальні комісії та інші утворення. Оскільки культура завдання ґрунтується в першу чергу на професійних знаннях, її метою є створення й підтримка процедур використання наукових знань у державному управлінні. В будь-якій державі існує певний розрив між інтелектуальною культурою та культурою держави. Саме це відбувається в Україні. Тим часом, у розвинених країнах культура взаємодії держави в особі представницьких і виконавчих органів влади й суспільства в особі інтелектуальних професійних співтовариств постійно розвивається. Ця культура є необхідною запорукою прогресивного розвитку суспільних відносин.

Культура завдання містить багато складових і вимагає значних зусиль і ресурсів для розвитку та підтримки. Однак важливо відзначити, що саме ця культура є інтегруючою та від її рівня залежить ефективність роботи представницьких зборів.

Рольова або функціональна культура виражається в тому, що загальна діяльність депутатів відбувається по певних напрямках, й відповідно до них, депутати групуються в постійні комітети та комісії для того, щоб в остаточному підсумку реалізувати функції парламенту як цілісної організації (рішення виходять не від груп депутатів і навіть не від тих хто голосував "за", а від усього депутатського корпусу).

Підтримка ефективності парламентської культури є досить складним завданням. По-перше, функціональний поділ законотворчого процесу по, так званих, профільних комітетах приводить до проблем координації не тільки обговорення законопроектів у комітетах (особливо непрофільних), але й системної відповідності законодавчих актів один одному. По-друге, структура розподілу ролей між депутатами (спікер, його заступники, голови й заступники голів комітетів) постійно входять у суперечність із культурою особистостей, в якій всі депутати мають рівний статус. По-третє, виникають певні протиріччя між функціонально-рольовою культурою постійних комітетів і функціонально-рольовою культурою загальних служб (апарату). По-четверте, структура постійних комітетів виявляється

тією площадкою, в рамках якої звичайно проявляються протиріччя та конфлікти між всіма іншими культурами.

Парламентська культура містить у собі цілий ряд субкультур. У кожній з культур свої правила поведінки, свої канали поширення інформації, свої норми та правила прийняття рішень, свої критерії оцінки ефективності діяльності. Це породжує протиріччя. Людина, що попадає зі звичного йому культурного середовища в незвичне, випробовує культурний шок. Можливо, часте перемикання депутатів з одного культурного контексту в інший і труднощі адаптації, що виникають при цьому, є одним з головних джерел їх неадекватної реакції та поведінки.

Головне завдання організаційної структури в тому, щоб забезпечувати гармонічну взаємодію та сполучення елементів цих культур так, щоб між ними не виникало руйнівних протиріч. Культурні розходження й зіткнення виявляються головними джерелами внутрішніх конфліктів (неефективних взаємодій) між підрозділами. Для зниження конфліктності та підвищення ефективності необхідно, щоб структури різних культур були розділені як фізично, так і організаційно. Але при цьому повинен бути чітко й недвозначно визначений порядок координації їхньої діяльності й процедури вирішення можливих проблем і протиріч. Важливо також, щоб між цими структурами не були закладені конфлікти цілей.

Для організації, як цілісного організму, найважливішою проблемою є проблема його еволюції, розвитку. З погляду організаційної теорії перманентною проблемою є організаційно-культурна спадкоємність між скликаннями депутатів. Обраним депутатам потрібно для адаптації досить значний час. Крім того відбуваються зміни в складі фракцій політичних партій, міняються їхні лідери. На встановлення нових відносин також потрібен час. В тих парламентах, де передбачена часткова змінюваність депутатів, ці зміни протікають менш болісно.

Зміни в складі депутатського корпусу вносять зміни й в організаційну культуру. Ці внутрішні зміни поряд зі змінами навколишнього середовища впливають на організаційну культуру й приводять до необхідності її розвитку. Організаційна культура в значній мірі визначає ефективність діяльності парламентських зборів і планомірна робота з її вдосконалення можуть внести істотний вклад у розвиток парламентської культури суспільства в цілому.

Останні десять років розвитку української державності дають підстави незаперечно стверджувати про загальну позитивну еволюцію вищого представницького органу влади України, яка перегукується

із світовим і загальноєвропейським цивілізаційним та формаційним підходами. Алея, спостерігаються й деякі регресивні тенденції, влада не прислухається й не вважає потрібним брати до уваги не тільки суспільну думку, але й думку професіоналів. Сьогодні законотворчий і законодавчий процеси несуть в Україні суто вольовий характер, що виражається в практиці використання експертних оцінок або висновків. А від експертів вимагають не пошук оптимальних рішень, а обґрунтування рішення замовника.

Таким чином, парламентська культура – це внутрішній вимір політики: система поглядів, переконань, цінностей у свідомості та поведінці громадян, що відображають їхнє відношення до парламенту. Парламентська культура припускає не тільки наявність базових соціальних, економічних, правових і політичних знань у депутатів, але й стабільний рівень елементарних знань в цих же областях і про місце парламенту в їхньому регулюванні в самому суспільстві. Перспективи розвитку парламентської культури в Україні пов'язані, насамперед, з навчанням і вихованням молоді, інформованістю всього населення.

Література:

1. Дрожжинов В. И. Электронное правительство / Дрожжинов В. И. // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт / Под ред. Дрожжинова В. И. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 65-69.
2. Ємельяненко О. М. Електронна демократія та електронний уряд у сучасному світі / Ємельяненко О. М. // Сучасна українська політика. Збірник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2008. – С. 242-250.
3. Журавський В. С. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект: Монографія / В. С. Журавський – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
4. Звіркowska В. Парламентська культура в Україні: чинники, рівень і тенденції розвитку / В. Звіркowska // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 115-127.
5. Лебон Г. Психология народов и масс // <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>
6. Крозьє М. Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения / М. Крозьє // Свободная мысль. – 1993. – № 11. – С. 35-43.
7. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: АО "КАМІ", ACADEMIA, 1995. – С. 209-245.
8. Hattich M. Grundbegriffe der Politikwissenschaft / Hattich M. – Darmstadt, 1980. – 118 p.